

PRACE GEOGRAFICZNE

zeszyt 174, 2024, 185–226

doi: 10.4467/20833113PG.24.008.20681

Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ

Komisja Geograficzna, Polska Akademia Umiejętności

Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego

ŹRÓDŁA I STUDNIE O ZNACZENIU KULTUROWYM W REGIONIE ŚWIĘTOKRZYSKIM

Artur Zieliński, *Adam Choiński*, *Andrzej Macias*

Springs and wells of cultural significance in the Świętokrzyski Region

Abstract: The research covered 26 springs and wells of cultural significance and valuable natural values in the Świętokrzyskie Voivodeship. The work was based on field observations, analysis of available literature and source materials, and information obtained from people using the described objects. The current condition of springs and wells and the method of their management, use, and protection are described. Regular reconnaissance and field studies have shown that the analyzed objects are frequently visited for water collection. Changes in springs, wells, and their surroundings were observed in most cases. The best-developed springs include the Spring of Blessed Wincenty Kadłubek in Karwów, the Spring of St. Francis in the ŚPN, the well-spring in Czyżowice and the Spring of St. Andrzej Świerad near Opatowiec, which is a well. In turn, the worst-developed object is “Pod Dębem” near Staszów. The most efficient sources turned out to be Burzący Stok ($7.58 \text{ dm}^3 \cdot \text{s}^{-1}$), the spring in Pągowiec in Raków ($1.55 \text{ dm}^3 \cdot \text{s}^{-1}$), and the spring in Kapkazy ($1.36 \text{ dm}^3 \cdot \text{s}^{-1}$). It was also found that there was a lack of water in the well on the slope of Góra Witosławska and in the Zygmuntońska Well. Selected, urgent protective, and preventive measures were indicated, which, in the authors' opinion, are necessary to preserve the described objects and associated traditions. In addition, it was recommended that the names of objects be organized.

Key words: cultural springs and wells, objects of religious cult, legally protected objects, local traditions and beliefs, Świętokrzyski Region

Zarys treści: Badaniami objęto 26 źródeł i studni o znaczeniu kulturowym oraz cennych walorach przyrodniczych, zlokalizowanych w województwie świętokrzyskim. Opracowanie powstało w oparciu o obserwacje terenowe, analizę dostępnej literatury i materiałów źródłowych oraz

informacje uzyskane od osób korzystających z opisywanych obiektów. Opisano aktualny stan źródeł i studni, a także przedstawiono i oceniono sposób ich zagospodarowania, użytkowania oraz ochrony.

Regularne rekonesanse i badania terenowe wykazały, że analizowane obiekty są często odwiedzane w celu poboru wody. W większości przypadków zaobserwowano zmiany źródeł, studni oraz ich otoczenia. Do najlepiej zagospodarowanych źródeł należą: Źródło bł. Wincentego Kadłubka w Karwowie, Źródło św. Franciszka w ŚPN, studnia–źródło w Czyżowicach oraz Źródło św. Andrzeja Świerada k. Opatowca, które w istocie jest studnią. Z kolei najgorzej zagospodarowanym obiektem jest „Pod Dębem” koło Staszowa.

Najbardziej wydajnymi źródłami okazały się: Burzący Stok ($7,58 \text{ dm}^3\text{-s}^{-1}$), źródło w Pągowcu w Rakowie ($1,55 \text{ dm}^3\text{-s}^{-1}$) i źródło w Kapkazach ($1,36 \text{ dm}^3\text{-s}^{-1}$). Stwierdzono także brak wody w studni na stoku Góry Witosławskiej oraz w Studni Zygmuntońskiej. Wskazano na wybrane, pilne działania ochronne i prewencyjne, które zdaniem autorów, są niezbędne dla zachowania opisywanych obiektów oraz związanych z nimi tradycji. Ponadto zarekomendowano uporządkowanie nazw obiektów.

Słowa kluczowe: źródła i studnie kulturowe, obiekty kultu religijnego, obiekty chronione prawnie, tradycje i wierzenia lokalne, region świętokrzyski

Wprowadzenie

Źródła to naturalne, samoczynne i skoncentrowane wypływy wody podziemnej na powierzchnię terenu (Bocheńska 2002; Choiński i Skowron 2022). Często są utożsamiane z czystymi wodami o wysokiej jakości. W wielu kulturach źródła uznaje się za miejsca o znaczącej mocy witalnej oraz duchowej (Jokiel i Michalczyk 2021). W czasach rzymskich obchodzono nawet święto źródeł tzw. fontinalia przypadające na 13 października (<https://www.pgi.gov.pl/kielce/oddzial-swietokrzyski/sep1-kielce/geologia-regionu/6435-zrodla-i-studnie.html>). Woda w wielu religiach świata uzyskała status *sacrum* i jest często symbolem potęgi Boga. Ma moc oczyszczającą z grzechów oraz daje i ratuje życie (np. od zagłady na pustyni z pragnienia). Po uderzeniu Mojżesza łaską w skały wytrysnęła z podłoża woda (Pytka 2010).

Niestety, źródła są obiektami bardzo wrażliwymi i reagują na różnorodne zmiany środowiskowe, zarówno naturalne, jak i antropogeniczne (np. Siwek i Baścik 2013; Siwek i Pociask-Karteczka 2017; Zieliński i Choiński 2022). Często ulegają przeobrażeniom, szczególnie wtedy, gdy rośnie zapotrzebowanie na wodę. Wówczas są one pogłębiane i poszerzane, nabierając charakteru studni lub niewielkich zbiorników wodnych; często w ich pobliżu budowane są różne obiekty, w tym kaplice.

Sanktuaria i inne miejsca kultu religijnego mają ogromne znaczenie nie tylko dla Polaków. Ich rozwój na ziemiach polskich sięga średniowiecza. Jednym z pierwszych miejsc kultu był Łysiec (drugi pod względem wysokości, szczyt w Górach Świętokrzyskich, 594 m n.p.m., często nazywany Świętym Krzyżem). Miejsce to początkowo

było przestrzenią kultu pogańskiego, do współczesnych czasów przetrwał kamienny wał, będący pozostałością pogańskiej świątyni.

Według legendy pierwszy chrześcijański kościół powstał w tym miejscu z inicjatywy księżniczki Dąbrówki, żony Mieszka I. Klasztor benedyktynów istniał tam już od XI wieku, stając się najstarszym miejscem pielgrzymek na ziemiach polskich. Na wyjątkowe znaczenie tego miejsca wpłynął fakt przechowywania tam fragmentu krzyża, na którym skonał Jezus Chrystus. Według legendy pozostawił go tam św. Emeryk, węgierski królewicz, zaproszony w te rejony przez Bolesława Chrobrego. Obecnie sanktuarium na Świętym Krzyżu zaliczane jest do grona dziesięciu najważniejszych miejsc kultu w Polsce (Jackowski i in. 1999; Jackowski i Sołjan, 2000; Mróz, 2003). Fragmenty drzewa Świętego Krzyża miały dla Polaków na tyle istotne znaczenie, że okoliczne góry nazwano Górami Świętokrzyskimi, a w 1950 roku na ich terenie utworzono Świętokrzyski Park Narodowy. Nazwa regionu była tak mocno związana z tradycją, że jednostka administracyjna obejmująca ten obszar została nazwana województwem świętokrzyskim.

Zdarza się, że kultem religijnym obejmowane są także źródła, np. cudowne źródło w Licheniu, źródło w kaplicy św. Antoniego w Łagiewnikach w Łodzi, źródło w Gietrzwałdzie, związane z objawieniami Matki Boskiej w 1877 roku, źródło w miejscowości Wielkanoc w województwie małopolskim, kapliczka z cudownym źródłem w Sanktuarium Matki Bożej Pocieszenia w Jodłówce czy źródło w Grabarce (Karolczuk 2019), gdzie znajduje się najważniejsze sanktuarium prawosławne w Polsce. Mocna wiara i gorliwa modlitwa przyczyniły się do tego, że niektóre źródła z czasem zyskały duże znaczenie dla duchowej, religijnej i fizycznej kondycji ludzi (Karolczuk 2019).

W Polsce istnieje wiele źródeł, które są obiektami kultu religijnego (Baścik i Chełmicki 2000, 2002; Pytka 2006, 2010; Karolczuk 2019; Mróz 2020; Jokieli i Michalczyk 2021). Liczne źródła stanowią ważne elementy kultury ludowej i są z nimi związane różne legendy. Niektórym przypisuje się właściwości uzdrawiające lub wpływ na poprawę samopoczucia, kondycji, nastroju czy wigoru (np. Ryrze 1998; Wiśniewski 1998).

Na świecie znane są również źródła inspirujące poetów (np. Kastalskie u podnóża Parnasu w Delfach, Hippokrene na stoku góry Helikon w Beocji czy Pejrene w Koryncie). Istniały także źródła przywracające rzekomo młodość i dziewictwo (<https://www.pgi.gov.pl/kielce/oddzial-swietokrzyski/sep1-kielce/geologia-regionu/6435-zrodla-i-studnie.html>). Wiele źródeł jest również związanych z ważnymi wydarzeniami i znanymi postaciami, jak np. źródło św. Kingi w Nowym Korczyniu czy cudowne źródła w Krasnobrodzie. Przekazy o uzdrowieniach i wydarzeniach o charakterze nadprzyrodzonym, oraz poprawa zagospodarowania terenu wokół tych obiektów sprawiają, że cieszą się one coraz większym zainteresowaniem społeczeństwa.

Niestety, ze względu na dynamiczne zmiany środowiska wiele obiektów krenologicznych uległo istotnym przeobrażeniom, a nawet zanikowi. Świadczyć o tym mogą nazwy obiektów – niektóre źródła (nazywane potocznie przez miejscową ludność „źródełkami”) w rzeczywistości są studniami (również nazywanymi potocznie „studzienkami”).

Materiały i metody

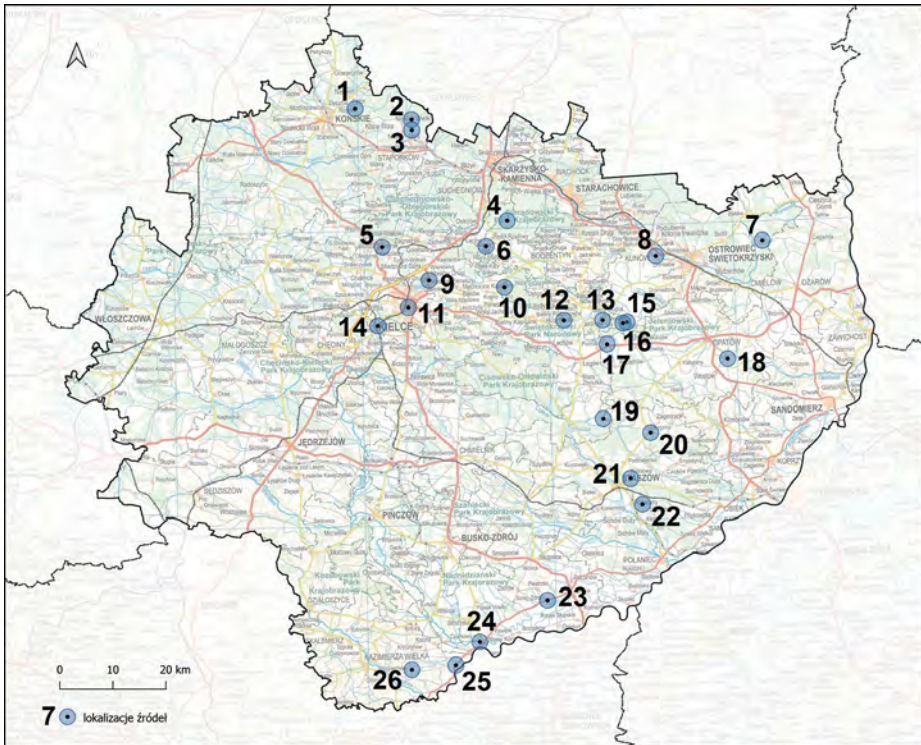
Badaniami objęto źródła w regionie świętokrzyskim, utożsamionym dla uproszczenia z województwem świętokrzyskim, które cechuje się specyficznymi walorami krajobrazowymi (Solon i in. 2018; Richling i in. 2021). Położony jest bowiem w pasie wyżyn polskich. Administracyjnie usytuowany jest w południowo-wschodniej części centralnej Polski. Naturalną południową i wschodnią granicą regionu świętokrzyskiego jest rzeka Wisła.

Problem badawczy, dotyczy zakresu kulturowego jakim, cechują się badane obiekty – wybrane do analizy źródła. W takim ujęciu przekaz kulturowy obejmuje między innymi aspekty religijne, zdrowotne, ludyczne, mityczne itp. Założyć należy, iż istnieje ścisły związek pomiędzy aktualnym stanem źródła a przekazem kulturowym, co sugerują m.in. nazwy własne lub potoczne danych źródeł lub przypisywane im właściwościami wód. Takie ujęcie pozwala na przedstawienie uproszczonej klasyfikacji źródeł, którą zamieszczono w końcowej części pracy.

W analizowanym obszarze, według na map hydrograficznych w skali 1:50 000, znajduje się 462 sygnatury obiektów krenologicznych (Zieliński i Choiński 2022), co statystycznie przykłada się średnio niespełna cztery obiekty na każde 100 km² regionu. Spośród tych obiektów 15 źródeł ma status pomników przyrody (<https://www.gov.pl/web/gdos/centralny-rejestr-form-ochrony-przyrody>). Jednak liczba źródeł chronionych innymi prawnymi formami ochrony jest znacząco wyższa.

Autorzy są świadomi subiektywności i niepełności wyboru obiektów. Istnieje bowiem więcej źródeł mających znaczenie kulturowe niż te ujęte w niniejszej pracy. Przykładem jest chociażby „Źródło Langiewicza” i „Źródło miłości”. Pierwsze, będące pomnikiem przyrody, znajduje się w Sieradowickim Parku Krajobrazowym, a według miejscowych wierzeń jego woda dodaje odwagi, a osoby odważne mogą zobaczyć w niej odbicia powstańców (inf. ustna, Aneta Marciniak). „Źródło miłości” z kolei, położone na południowym stoku góry Szczytniak daje początek rzece Koprzywiance i według rdzennych mieszkańców zapewnia stałość w uczuciach.

Do analizy wybrano 26 obiektów (por. ryc. 1, tab. 1 i 2), które mają kulturowe znaczenie. Często związane są z nimi legendy i obrzędy ludowe, a nawet praktyki religijne. Wody tych źródeł uznawane są przez miejscową ludność za lecznicze, uzdrawiające, poprawiające samopoczucie i wzmacniające siły witalne oraz często pobierane i spożywane.

Objaśnienia: numery dotyczące lokalizacji źródeł na ryc. 1 zgodnie z numerami źródeł z tab. 1 i 2.

Explanations: numbers for the location of sources in Fig. 1 consistent with the source numbers from table 1 & 2.

Ryc. 1. Rozmieszczenie źródeł kulturowych w województwie świętokrzyskim

Fig. 1. Distribution of cultural sources in the Świętokrzyskie Voivodeship

Źródło:

Source:

Celem badań była nie tylko inwentaryzacja obiektów o wspomnianym znaczeniu, w tym ich dokładna lokalizacja, lecz także ocena stopnia ich zagospodarowania, określenie wybranych, podstawowych parametrów źródeł oraz związanych z nimi przedstawienie wydarzeń i legend, a w efekcie ich waloryzacja i klasyfikacja.

Pracę rozpoczęto od analizy literatury i materiałów źródłowych. Zbierano również informacje od przewodników świętokrzyskich, duchownych, i miejscowej ludności oraz lokalnych władz. Na tej podstawie wybrano do badań terenowych wspomniane 26 obiektów. W terenie, na podstawie tablic informacyjnych, uzupełniano wiedzę

o badanych źródłach i studniach, określano współrzędne geograficzne, wysokość n.p.m., mierzono wydajność źródeł, głębokość studni, a w wybranych obiektach odczyn pH i temperaturę wody. Oceniano sposób ujęcia i charakter zagospodarowania najbliższego otoczenia źródeł oraz wykonywano dokumentację fotograficzną. Wszystkie fotografie, jeśli nie zaznaczono inaczej, pochodzą ze zbiorów A. Zielińskiego. Opisywane obiekty przedstawiano w kolejności ich lokalizacji od północy na południe.

Tab. 1. Współrzędne geograficzne, wysokość n.p.m. oraz współczesny charakter obiektu (w kolejności od N do S)

Table 1. Geographic coordinates, altitude above sea level, and contemporary nature of the object (in order from N to S)

Lp. No	Nazwa obiektu Object name	Szerokość N N width	Długość E E length	Wysokość n.p.m. [m] Height above sea level [m]	Rodzaj obektu Object type
1.	Źródło w Starej Kuźnicy	51°12'29,9196"	20°29'38,0616"	248,3	Źródło ujęte
2.	Źródło pod Niekłaniem	51°11'15,414"	20°38'43,242"	317,7	Źródło ujęte
3.	Źródło w Niekłaniu Małym	51°10'11,7408"	20°38'43,242"	322,6	Źródło ujęte
4.	Burzący Stok w rejonie Suchedniowa	51°00'44,4312"	20°53'44,538"	315,9	Źródło ujęte
5.	Grodowe Źródło w Ćmińsku Kościelnym	50°58'22,069"	20°33'32,994"	291,0	Źródło nieujęte
6.	Źródło w Kapkazach	50°58'13,9044"	20°50'14,3808"	314,5	Źródło ujęte
7.	Studnia Zygmunowska	50°57'58,6296"	21°34'41,1744"	175,9	Studnia
8.	Źródło w Udziecowie Dolnym w gminie Kunów	50°56'44,2752"	21°17'28,9572"	194,9	Źródło ujęte
9.	Źródło św. Michała Archanioła w Dąbrowie k. Kielc	50°54'54,11"	20°40'56,85"	322,6	Źródło ujęte
10.	Źródło św. Franciszka w ŚPN	50°53'59,5"	20°53'01,84"	382,0	Źródło ujęte
11.	Źródło Biruty w Kielcach	50°52'10,12"	20°37'32,08"	259,3	Źródło ujęte
12.	Źródło w ŚPN w rejonie Trzcianki	50°50'28,86"	21°02'25,368"	406,6	Źródło ujęte
13.	Źródło „Malinowy Stok”	50°50'22,8"	21°08'39,0"	341,4	Źródło ujęte
14.	Źródło na Słowiku w Kielcach	50°50'20,9868"	20°32'34,2996"	234,4	Źródło ujęte
15.	Źródło w Witosławicach	50°50'06,558"	21,12°31,7124"	310,8	Źródło ujęte
16.	Źródło na stoku Góry Witosławskiej	50°50'01,0428"	21°11'52,6992"	430,1	Obecnie sucha studnia
17.	Źródło płodności w Piórkowie	50°47'56,418"	21°09'15,1848"	336,0	Studnia

Lp. No	Nazwa obiektu Object name	Szerokość N N width	Długość E E length	Wysokość n.p.m. [m] Height above sea level [m]	Rodzaj obiektu Object type
18.	Źródło bł. Wincentego Kadłubka w Karwowie	50°46'04,836"	21°28'28,455"	220,6	Źródło ujęte
19.	Źródło w Pągowcu w Rakowie	50°40'21,66"	21°08'18,24"	242,8	Źródło ujęte
20.	Kapliczka z cudownym źródłem w Bogorii	50°38'47,472"	21°15'48,168"	241,0	Studnia
21.	Źródło „Pod Dębem” k. Staszowa	50°34'12,2988"	21°12'23,1048"	204,1	Źródło ujęte
22.	„Źródło Browarek” k. Rytwian	50°31'30,596"	21°14'10,622"	204,1	Źródło nieujęte
23.	Źródło „Smoczy Dół”	50°22'2,717"	20°58'37,421"	167,1	Jezioro źródłiskowe
24.	Źródło św. Kingi w Nowym Korczynie	50°17'59,9"	20°47'41,9"	173,2	Studnia
25.	Źródło św. Andrzeja Świerada k. Opatowca	50°15'42,38"	20°43'50,08"	178,2	Studnia
26	Źródło i studnia w Czyżowicach	50° 15' 20.21"	20° 36' 49.91"	232,0	Studnia

Źródło: opracowanie własne.

Source: own study.

Tab. 2. Wydajność źródeł i studni oraz ich znaczenie i walory kulturowe

Table 2. The efficiency of springs and wells and their significance and cultural values

Lp. No	Nazwa obiektu Object name	Data Pomiaru Date of measurement	Wydajność [dm ³ -s-1] Efficiency [dm ³ ·s ⁻¹]	Kapliczka Chapel	Pozostałe elementy religijne Other religious elements	Legends/ Obrzędy Legends/ rites	Wiara w uzdra- wiająca moc Faith in the healing power	Walory spożywcze Food values
1.	Źródło w Starej Kuźnicy	5.12.2022	1,04	-	-	-	+	+
2.	Źródło pod Niekłaniem	4.12.2022	0,1	-	-	-	+	+
3.	Źródło w Niekłaniu Małym	4.12.2022	0,32	-	-	-	+	+
4.	Burzący Stok w rejonie Suchedniowa	11.01.2023	7,58	-	+	-	+	+
5.	Grodowe Źródło w Ćmińsku Kościelnym	11.01.2023	0,34	-	-	-	+	+
6.	Źródło w Kapkazach	5.12. 2022	1,36	-	-	-	+	+
7.	Studnia Zyguntowska	4.12.2022	(wyschnięta studnia)	-	+	+	+	+
8.	Źródło w Udziecowie Dolnym w gm. Kunów	3.12.2923	0,45	-	-	-	+	+

Lp. No	Nazwa obiektu Object name	Data Pomiaru Date of measurement	Wydajność [dm ³ -s ⁻¹] Efficiency [dm ³ -s ⁻¹]	Kapliczka Chapel	Pozostałe elementy religijne Other religious elements	Legends/ Obrzędy/ Rites	Wiara w uzdra- wiająca moc Faith in the healing power	Walory spożywcze Food values
9.	Źródło św. Michała Archaniola	22.01.2023	0,02	-	-	-	+	+
10.	Źródło św. Franciszka w ŚPN	5.12.2022	0,71	+	-	+	+	+
11.	Źródło Biruty w Kielcach	20.11.2022	0,35	-	-	+	-	-
12.	Źródło w ŚPN w rejonie Trzcianki		n.o.**	-	-	-	+	+
13.	Malinowy Stok	26.12.2022	0,39	-	-	-	+	+
14.	Słowik w Kielcach	5.12.2022	0,19	-	-	-	+	+
15.	Źródło w Witosławicach	3.12.2022	0,1	-	-	-	+	+
16.	Źródło na stoku Góry Witosławskiej	3.12.2022	Wyschnięta studnia	+	+	+	+	+
17.	Źródło płodności w Piórkowie	3.12.2022	n.o. (studnia)	-	+	-	-	+
18.	Źródło bł. Wincentego Kadłubka w Karwowie	4.12.2022	0,92	+	+	+	+	+
19.	Źródło w Pagowcu w Rakowie	11.12.2022	1,55	-	-	+	+	+
20.	Kapliczka z cudownym źródłem w Bogorii	25.11.2022	n.o. (studnia)	+	-	+	+	+
21.	Źródło „Pod Dębem” koło Staszowa	12.12.2022	0,49	-	+	-	+	+
22.	„Źródło Browarek” k. Rytwian	21.01.2023	2,41*	+	+	+	+	+
23.	Smoczy Dół	19.11.2022	n.o. (jeziorko źródłiskowe)	-	-	-	-	-
24.	Źródło św. Kingi w Nowym Korczynie	19.11.2022	n.o. (studnia)	+	-	+	+	+
25.	Źródło św. Andrzeja Świerada k. Opatowca	19.11.2022	n.o. (studnia)	-	+	-	+	+
26.	Źródło i studnia w Czyżowicach	21.03.2023	0,26	+	+	+	+	+

* suma wydajności zespołu źródeł / the sum of the efficiency of a set of sources

** n.o. – nie oznaczono / n.o. – not marked

Źródło: opracowanie własne. / Source: own study.

Wyniki i dyskusja

Źródła kulturowe w regionie świętokrzyskim są rozmieszczone nierównomiernie (ryc. 1). Współrzędne geograficzne oraz wysokość nad poziom morza badanych obiektów zestawiono w tab. 1. Wybrane do analizy źródła znajdują się w północnej, wschodniej i południowej części województwa świętokrzyskiego, podczas gdy brakuje ich przede wszystkim w zachodniej części województwa oraz częściowo w centralnej, podczas gdy brakuje ich przede wszystkim w części zachodniej oraz częściowo w centralnej. Najwięcej z nich, bo aż 12 (46%), zlokalizowano w mezoregionie 342.34-35 Góry Świętokrzyskie (Richling i in., 2021), a w mezoregionie 342.32 Garb Gielniowski znajdują się 3 obiekty (11,5%). W pozostałych mezoregionach zlokalizowano 1–2 źródła lub ich brak, bądź też nie wybrano ich do badań.

1. **Źródło w Starej Kuźnicy** usytuowane jest w terenie leśnym w pobliżu leśniczówki. Ujęte jest cembrowiną, wyposażoną w dwie rury wypływowe, co umożliwia jednoczesny pobór wody przez dwie osoby (fot. 1). W dniu 5.12.2022 roku z wylewki o średnicy 4 cm oznaczono wydajność $0,62 \text{ dm}^3 \cdot \text{s}^{-1}$, a z wylewki o średnicy 3,5 cm $0,42 \text{ dm}^3 \cdot \text{s}^{-1}$. Łącznie obliczono, że wydajność tego źródła wynosiła $1,04 \text{ dm}^3 \cdot \text{s}^{-1}$.

Fot. 1. Źródło w rejonie Starej Kuźnicy na północnym stoku przy niebieskim szlaku turystycznym Końskie–Skarżysko-Kamienna (fot. A. Zieliński, 2022)

Photo 1. Spring in the area of Stara Kuźnica on the northern slope near the blue tourist trail Końskie–Skarżysko-Kamienna (photo by A. Zieliński, 2022)

2. **Źródło pod Niekłaniem** zlokalizowane jest w gminie Stąporków, w pobliżu niebieskiego szlaku PTTK, prowadzącego do Rezerwatu Przyrody „Skałki Piekło pod Niekłaniem”. Jest ono ujęte sposób, ułatwiający mieszkańcom pobór wody (fot. 2). Obok tego obiektu krenologicznego znajduje się wiele tabliczek informacyjnych. Jedna z nich niestety podaje, że parametry wypływającej wody nie spełniają wymogów jakościowych dla wody przeznaczonej do spożycia przez ludzi. Mimo to niektórzy okoliczni mieszkańcy wierzą, że woda z tego miejsca ma właściwości zdrowotne. W okresie pandemii koronawirusa sądzono nawet, że woda z tego źródła może zapobiegać tej chorobie. Inna tabliczka informuje o monitorowaniu obszaru wokół źródła, co z pewnością ułatwia zarządcy terenu utrzymanie porządku i zapobieganie ewentualnym aktom wandalizmu. W dniu 4.12.2022 roku wydajność źródła wynosiła $0,1 \text{ dm}^3 \cdot \text{s}^{-1}$.

Z powstaniem źródła, jak również miejscowości Niekłania, związana jest legenda o górniku Janku, który okradł ukryty w skałach skarbiec diabłów (<https://www.naszszlaki.pl/archives/21908>). W miejscu, w którym Janek przypadkowo wbił miecz w ziemię podczas ucieczki przed diabłami, wytrysnęło źródło.

Fot. 2. Źródło w Niekłaniu w pobliżu Rezerwatu Przyrody „Skałki Piekło” (fot. A. Zieliński, 2022)
Photo 2. A spring in Niekłania near the “Skałki Piekło” Nature Reserve (photo by A. Zieliński, 2022)

3. Źródło w Niekłaniu Małym jest ujęte, jednak woda z niego wypływająca nie jest monitorowana pod względem jakości, o czym informują tabliczki znajdujące się w pobliżu źródła. W obudowie zdroju zainstalowano wylewkę o średnicy 15 cm (fot. 3). Według starszych mieszkańców miejscowości w przeszłości źródło charakteryzowało się pięciokrotnie większą wydajnością niż obecnie. W dniu 4.12.2022 roku wydajność tego obiektu wynosiła $0,32 \text{ dm}^3\text{s}^{-1}$.

Fot. 3. Źródło w Niekłaniu Małym na stoku o zachodniej ekspozycji Wzgórz Niekłańsko-Bliżyńskich (fot. A. Zieliński, 2022)

Photo 3. The spring in Niekłań Małe on the western-facing slope of the Niekłańsko-Bliżyńskie Hills (photo by A. Zieliński, 2022)

4. Źródło „Burzący Stok” usytuowane jest na terenie Sieradowickiego Parku Krajobrazowego, w pobliżu miasta Suchedniów, przy niebieskim szlaku turystycznym PTTK prowadzącym z Suchedniowa do Berezowa. Ten obiekt krenologiczny jest pomnikiem przyrody. Źródło zostało obudowane drewnianymi balami, nad którymi wybudowano dwuspadowe zadaszenie, co uwypukla jego obecność i dobrze

komponuje się z krajobrazem otoczenia (fot. 4a). Konstrukcja ułatwia także obserwację wody wypływającej pod niewielkim ciśnieniem z pokładów piaskowców triasowych (źródło szczelinowe). W cembrowinie dobrze widać „pulsowanie” piasku unoszonego przez wodę (fot. 4b). Obok altanki umieszczony jest wbity w ziemię krzyż, a na jednym z pobliskich drzew zawieszony jest niewielki obraz o charakterze religijnym. Znajduje się tam także solidny, drewniany stół i ławy, umożliwiające dłuższy pobyt w otoczeniu źródła. Niestety brakuje tablicy informacyjno-dydaktycznej o tym ciekawym obiekcie krenologicznym. Warto byłoby uszczelnić cembrowinę, aby nieco podnieść poziom wody i zainstalować odpowiednią wylewkę, co ułatwiłoby turystom czerpanie wody i ograniczyłoby ryzyko dostawania się zanieczyszczeń przez zanurzanie w wodzie różnych naczyń.

W dniu 11.01.2023 roku źródło charakteryzowało się wydajnością wynoszącą $7,54 \text{ dm}^3 \cdot \text{s}^{-1}$. W pobliskim Rezerwacie Przyrody „Kamień Michniowski” piaskowce triasowe wychodzą na powierzchnię w formie ostańców. Znajduje się tam także niewielka pseudokrasowa jaskinia o długości 25 m, zwana „Jaskinią Ponurego”, na cześć dowódcy partyzantów, którzy stawiali opór Niemcom i chronili się tam podczas II wojny światowej. Najprawdopodobniej partyzanci korzystali również ze źródła „Burzący Stok”, ponieważ liczba miejsc w okolicy, w których można pobrać wodę pitną, nie jest duża.

Fot. 4a. Źródło „Burzący Stok” w pobliżu Suchedniowa będące pomnikiem przyrody (fot. A. Zieliński, 2022)

Photo 4a. The “Burzący Stok” spring near Suchedniów, a natural monument (photo by A. Zieliński, 2022)

Fot. 4b. „Pulsujący piasek” w cembrowinie źródła „Burzący Stok” w rejonie Suchedniowa (fot. A. Zieliński, 2022)

Photo 4b. “Pulsating sand” in the cembrow of the “Burzący Stok” spring in the Suchedniów area (photo by A. Zieliński, 2022)

5. Grodowe Źródło w Ćmińsku w gminie Miedziana Góra jest pomnikiem przyrody od 2008 roku. Ma charakter szczelinowy, a jego woda wypływa pod niewielkim ciśnieniem z dolnotriasowych piaskowców tumlińskich. Źródło znajduje się w dnieniu erozyjnego, które uformowała wypływająca na powierzchnię woda (tzw. erozja wsteczna). Obecnie źródło jest zlokalizowane około 1,5 m poniżej powierzchni terenu i nie jest ujęte (fot. 5a i 5b). W dniu 11.01.2023 roku jego wydajność wynosiła $0,34 \text{ dm}^3 \cdot \text{s}^{-1}$. Jednakże kilkanaście metrów poniżej jego wypływu, w dnieniu niewielkiego koryta ciekła, utworzonego przez wodę płynącą po powierzchni, widoczne są również inne, niekiedy pulsujące wypływy. Łączną wydajność tych wszystkich wypływów określono na $4,32 \text{ dm}^3 \cdot \text{s}^{-1}$.

W sąsiedztwie tych źródeł wybudowano studnię, która miała ułatwić pobór wody, jednak obecnie jest ona bezużyteczna i psuje krajobraz. Studnia stała się miejscem wyrzucania odpadów i jest przykładem niewłaściwej koncepcji ujęcia wody oraz nieudolnego wykonania. Natomiast pozytywnym przykładem zagospodarowania otoczenia zespołu źródeł jest altana rekreacyjna, wybudowana w pobliżu oraz tablice informacyjne, które zainstalowano dla turystów i osób uprawiających nordic walking.

Fot. 5a. Grodowe Źródło w Ćmińsku Kościelnym nieopodal Rezerwatu Przyrody „Kęgi Kamienne” w obrębie Wzgórz Oblęgorsko-Tumlińskich (fot. A. Zieliński, 2023)
Photo 5a. Grodowe Źródło in Ćmińsk Kościelny near the “Kęgi Kamienne” Nature Reserve in the Oblęgorsko-Tumlińskie Hills (photo by A. Zieliński, 2023)

Fot. 5b. Pobór wody z Grodowego Źródła przez okolicznych mieszkańców (fot. A. Zieliński, 2023)
Photo 5b. Water collection from the Grodowe Źródło by local residents (photo by A. Zieliński, 2023)

6. **Źródło w Kapkazach** koło Bodzentyna wyróżnia się niekonwencjonalną, artystyczną formą obudowy ujęcia. Obecnie stanowią ją dwa ceramiczne dzbany (fot. 6), gdyż trzeci, najmniejszy został zniszczony przez wandalę. Największy z dzbanów ma maksymalną średnicę zewnętrzną ok. 130 cm, a mniejszy ok. 90 cm. Te ceramiczne naczynia zastąpiły tradycyjne betonowe cembrowiny, powszechnie stosowane przy budowie studni i są tylko częściowo wkopane poniżej poziomu gruntu. Warto podkreślić, że obecność dzbanów spowodowało, iż miejsce to zaczęło być częściej odwiedzane przez turystów. Niestety, ma to też negatywne skutki - świadczą o tym liczne odpady pozostawiane przez osoby o niskiej wrażliwości estetycznej. Brak jest także oznakowania informacyjnego prowadzącego do dzbanów, jak również tablicy przy samym obiekcie. Z pewnością przydałaby się także kamera monitorująca teren, co mogłoby ograniczyć problem zaśmiecania. Zdaniem korzystających z tego źródła woda cechuje się pozytywnymi walorami smakowymi i pomaga osiągać „równowagę wewnętrzną”. W dniu 5.12.2022 roku wydajność źródła wynosiła $1,36 \text{ dm}^3 \cdot \text{s}^{-1}$, a 13.01.2023 roku wzrosła do $1,85 \text{ dm}^3 \cdot \text{s}^{-1}$.

Fot. 6. Niekonwencjonalnie ujęte źródło w Kapkazach nieopodal rzeki Psarki około 1 km na północ od granic Świętokrzyskiego Parku Narodowego (fot. A. Zieliński, 2023)

Photo 6. An unconventionally captured spring in Kapkazy near the Psarka River, approximately 1 km north of the borders of the Świętokrzyski National Park (photo by A. Zieliński, 2023)

7. Studnia Zygmunowska znajduje się w terenie leśnym w pobliżu wsi Wiktoryn. Na przełomie XX i XXI wieku została odnowiona i ocembrowana balami dębowymi. Studnia ma prostokątny kształt o wymiarach wewnętrznych ok. 118 cm na 112 cm i głębokość ok. 180 cm od powierzchni terenu do dna. Niestety od około 2017 roku studnia jest wyschnięta. Prawdopodobnie próbowano ją pogłębiać po ostatnim ocembrowaniu, co sugeruje istnienie nieocembrowanej strefy znajdującej się bezpośrednio nad obecnym dnem studni. Ta strefa ma okrągły kształt o średnicy ok. 70 cm. Nad otworem studni znajduje się czworokątna altana, a w jej sąsiedztwie rzeźba stanowiąca formę małej architektury (fot. 7).

W przeszłości studnia miała znaczenie gospodarcze, jeszcze bowiem w latach 90. XX w. nie wszystkie wsie miały sieć wodociągową, więc okoliczni mieszkańcy przyjeżdżali pod ową studnię beczkownikami. Stan wody był zwykle wysoki i stabilny, a zasoby szybko się odnawiały, nawet po poborze znaczących ilości wody. Według mieszkańców woda ze studni ma właściwości uzdrawiające w przypadku chorób oczu oraz leczące wrzody i problemy dermatologiczne. Podania głoszą, że wodę z tej studni

Fot. 7. Studnia Zygmunowska w pobliżu wsi Wiktoryn około 2 km na wschód od rzeki Kamiennej (fot. A. Zieliński, 2022)

Photo 7. Zygmunowska Well near the village of Wiktoryn, about 2 km east of the Kamienna River (photo by A. Zieliński, 2022)

wożono nawet do Lwowa. Studnię tę opisał już w na początku XX w. roku ksiądz Jan Wiśniewski (regionalista i wędrowiec) w monografii *Dekanat opatowski* (Wiśniewski, 1907). Kiedy w przeszłości studnia wyschła, Gdy studnia wyschła, mieszkańcy gorliwie się modlili prosząc o jej ponowne napełnienie. Po zakończeniu modlitw woda znów pojawiła się w studni. Według legendy cytowanej przez ks. Wiśniewskiego, powstanie studni datowane jest na 1606 rok, kiedy król Zygmunt III Waza wraz z wojskami obozował w tym rejonie. Otoczony przez rokoszan wojewody sandomierskiego Mikołaja Zebrzydowskiego, był pozbawiony dostępu do wody. Wtedy Piotr Skarga, królewski spowiednik, żarliwie się modliło ratunek, a Matka Boska wskazała miejsce, gdzie w ziemi znajdowała się woda, ratując okrażonych.

Wiśniewski przytacza także historię o właścicielu tego terenu, który zasypał studnię ziemią, aby nie dzielić się wodą z okoliczną ludnością. Po tym czynie człowiek ten i jego żona oślepli, a wzrok odzyskali dopiero po odkopaniu studni zgodnie z sugestią Matki Bożej, która ukazała im się we śnie. W 1906 roku ks. Jan Wiśniewski ufundował przy studni figurę Marii Panny Niepokalanej (www.skarzysko24.pl/154-miasto-i-powiat/atracje-turystyczne/2560-odkrywamy-swietokrzyskie-zygmuntowska-studzienka.html).

8. Źródło w Udziecowie Dolnym w gminie Kunów usytuowane jest na zboczu doliny rzeki Kamiennej, w pobliżu drogi (fot. 8). Źródło zostało ujęte i obudowane, a zainstalowana wylewka, znacząco ułatwia pobór wody. W dniu 3.12.2022 roku wydajność źródła wynosiła $0,45 \text{ dm}^3 \cdot \text{s}^{-1}$, temperatura wody była na poziomie 8°C , a pH wynosiło 8,21.

Fot. 8. Źródło w Udziecowie Dolnym w pobliżu drogi Kunów–Udzieców około 1 km na zachód od rzeki Kamiennej (fot. A. Zieliński, 2022)

Photo 8. A spring in Udzieców Dolne near the Kunów–Udzieców road, about 1 km west of the Kamienna River (photo by A. Zieliński, 2022)

9. Źródło św. Michała Archaniola zlokalizowane jest w miejscowości Dąbrowa, w gminie Masłów, w niedużej odległości od administracyjnej granicy miasta Kielce i zaledwie kilkadziesiąt metrów od drogi nr 74, prowadzącej z Kielc do Radomia. Źródło znajduje się u podnóża niewielkiego stoku (fot. 9a). Jest ono ujęte i wyposażone w wylewkę o niewielkiej średnicy, której koniec wygięty, aby ułatwić napełnianie plastikowych butelek o pojemności 5 litrów. Warto odnotować, że obok źródła znajduje się tabliczka z jego nazwą, a nad nią druga tabliczka, informująca, że właściciel nieruchomości oraz „organizatorzy” wprowadzają ograniczenie jednorazowego poboru wody do objętości 25 dm³.

Na trzeciej, najwyżej zamieszczonej tablicy, znajduje się informacja, że przy źródle (błędnie napisane „źródle”) może przebywać tylko jedna osoba, a osoby w kolejce powinny zachować bezpieczną odległość minimum dwóch metrów (fot. 9b). Źródło od kilkudziesięciu lat cieszy się niesłabnącym zainteresowaniem. W dniu 22.01.2023 roku źródło miało wydajność zaledwie 0,02 dm³·s⁻¹, co najprawdopodobniej wynika z ograniczenia technicznego spowodowanego wylewką o zbyt małej średnicy technicznie ogranicza możliwość wypływu wody o większej objętości.

Fot. 9a. Źródło św. Michała Archaniola w Dąbrowie k. Kielc (fot. A. Zieliński, 2023)
Photo 9a. The Spring of St. Michael the Archangel in Dąbrowa near Kielce (photo by A. Zieliński, 2023)

Fot. 9b. Tablice informacyjne przy Źródle św. Michała Archaniola w Dąbrowie k. Kielc (fot. A. Zieliński, 2023)
Photo 9b. Information boards at the St. Michael the Archangel Spring in Dąbrowa near Kielce (photo by A. Zieliński, 2023)

10. Źródło św. Franciszka zlokalizowane jest w zachodniej części Świętokrzyskiego Parku Narodowego (ŚPN), w sąsiedztwie miejscowości Święta Katarzyna (fot. 10). Usytuowane jest na północno-zachodnim stoku Łysicy, najwyższego szczytu Gór Świętokrzyskich (614 m n.p.m.), w pobliżu czerwonego szlaku prowadzącego ze

Świętej Katarzyny na Łysicę. Źródło zostało ujęte w formie kamiennej (piaskowiec kwarcytowy) studni o średnicy ok. 4 m (fot. 10). W obudowie studni zainstalowano rurę o średnicy 10 cm, przez którą nadmiar wody wypływa grawitacyjnie. Niestety, taki sposób zagospodarowania źródła sprzyja zanieczyszczeniom zarówno naturalnym (np. opady atmosferyczne, dostęp zwierząt, materia organiczna, jak np. liście), jak i antropogenicznym (np. wrzucanie monet do studni). Znaczna średnica studni stabilizuje wydajność. W dniu 6.12.2022 roku wydajność źródła wynosiła $0,71 \text{ dm}^3 \cdot \text{s}^{-1}$ a 13.01.2023 roku $0,67 \text{ dm}^3 \cdot \text{s}^{-1}$.

W otoczeniu studni znajduje się drewniana kapliczka, której patronem jest św. Franciszek z Asyżu (fot. 10). Prawdopodobnie powstała ona w XIX wieku, a wewnątrz znajduje się figura św. Franciszka. Już w 1641 roku w tym miejscu istniała kapliczka, którą wybudowali bernardyni z pobliskiego klasztoru.

Obecnie ujęte źródło jest otoczone drewnianą solidną poręczą (fot. 10). Źródłana woda nie zamarza zimą. Według legendy młodsza z sióstr „wypłakała” tam oczy po tym, jak starsza zginęła pod gruzami zamku, który zawalił się po uderzeniu przez piorun. Jej łzy spłynęły do źródła, nadając wodzie szczególną moc leczenia oczu.

Fot. 10. Obudowana wylewka ze studni, w której ujęto źródło św. Franciszka w Świętokrzyskim Parku Narodowym (fot. A. Zieliński, 2023)

Photo 10. A covered spout from a well containing the spring of St. Franciszek in the Świętokrzyskie National Park (photo A. Zieliński, 2023)

Według miejscowych wspomaga ona też męską krzepę, jak również sprzyja poczęciu męskiego potomka (<https://www.polskieszlaki.pl/kapliczka-i-zrodelko-sw-franciszka-w-swietej-katarzynie.html>).

11. Źródło Biruty w Kielcach zawdzięcza nazwę Stefanowi Żeromskiemu. Pisarz w swoim dziele *Syzyfowe prace* opisał platoniczną miłość bohatera książki, co zainspirowało nazwę tego miejsca. Źródło zlokalizowane jest w centrum Kielc, przy zbiegu ulic Staszica i Solnej, u podnóża Wzgórza Zamkowego. Nad źródłem Biruty stoi rzeźba „Przysięga miłości” autorstwa Ryszarda Wojciechowskiego (fot. 11). Woda wybijająca ze źródła pochodzi z utworów oligoceńskich. Radiesteci twierdzą, że dodaje ona „dobrej pozytywnej energii”, a woda ze źródła Biruty ma „trzy razy większą wartość” w radiestezyjnej skali Bovisa. Niektórzy miejscowi uważają, że źródło przynosi szczęście nowożeńcom, dlatego wiele par fotografuje się przy nim i stojącej obok rzeźbie. Wrzucają również drobne monety, wierząc, że zapewni o szczęście w miłości. Ze źródła chętnie korzystają zwierzęta, zwłaszcza psy wyprowadzane na spacer. W dniu 20.11.2022 roku jego wydajność wynosiła $0,35 \text{ dm}^3 \text{ s}^{-1}$.

Fot. 11. Źródło Biruty i stojąca przy nim kamienna rzeźba „Przysięga miłości” w centrum Kielc (fot. A. Zieliński, 2022)

Photo 11. Biruta spring and the stone sculpture “Oath of Love” standing next to it in the center of Kielce (photo by A. Zieliński, 2022)

12. Źródło w Świętokrzyskim Parku Narodowym w rejonie Trzcianki (fot. 12) jest wykorzystywane przez okolicznych mieszkańców, którzy cenią sobie walory smakowe tej wody oraz fakt, że podczas jej gotowania nie wytrącają się węglany. Warto zauważyć, że w rejonie Trzcianki w ŚPN, znajduje się jeszcze kilka źródeł, które dawniej służyły okolicznym mieszkańcom i ich zwierzętom (inf. ustna i lokalizacja w terenie – pan Paweł Miernik). Obiekty te jednak współcześnie utraciły swoje znaczenie, choć wciąż można dostrzec pozostałości materiałów, jakimi je ujmowano.

Szacunek liczby i wydajności źródeł zlokalizowanych na południowych stokach gór w obrębie ŚPN (Zieliński i Choiński, 2022) znacząco odbiega od rzeczywistości. Jedno z takich źródeł (szczelinowo-warstwowe) funkcjonujących poza granicami ŚPN, ma status pomnika przyrody. Niestety brak jest szczegółowych informacji o dokładnej lokalizacji tego źródła, a wiedza o nim wśród mieszkańców jest niewielka.

Fot. 12. Źródło zlokalizowane na południowym stoku Łysca w obrębie ŚPN, w rejonie Trzcianki, ujęte betonową cembrowiną (fot. A. Zieliński, 2022)

Photo 12. The spring is located on the southern slope of Łysiec within the ŚPN, in the Trzcianka region, enclosed by a concrete casing (photo by A. Zieliński, 2022)

13. Źródło „Malinowy Stok” zlokalizowane jest w Paśmie Jeleniowskim, w pobliżu wsi Jeleniów. Usytuowane jest na północno-zachodnim stoku Góry Skoszyńskiej (451 m n.p.m.), w obrębie obszaru Natura 2000 – specjalnego obszaru ochrony siedlisk „Ostoja Jeleniowska” (PLH260028). Jest ono pomnikiem przyrody od 1987 roku, wpisany pod numerem 237 w rejestrze RDOŚ (<https://www.pk.kielce.pl/jeleniowski-2/formy-ochrony-przyrody/>). Źródło jest ujęte i w prosty sposób zagospodarowane, aby ułatwiać pobór wody przez ludzi (fot. 13). W pobliżu umieszczone są, niestety podniszczone i nieco wyblakłe, tablice informacyjne. W sąsiedztwie znajduje się jeszcze drugi źródło, ale nie jest ono ujęte.

W dniu 26.12.2022 roku opisywane źródło miało wydajność $0,39 \text{ dm}^3\text{s}^{-1}$. To jest mniej niż wydajność podana na tablicy informacyjnej z 1969 roku ($0,6 \text{ dm}^3\text{s}^{-1}$) i z 1986 roku ($0,5 \text{ dm}^3\text{s}^{-1}$). Jednak nie można wyciągać z tych porównania tych wartości wniosków, ponieważ nieznane są bowiem nawet pory roku, w których wykonywano te pomiary.

Fot. 13. Źródło „Malinowy Stok” we wsi Bartoszowiny, w strefie granicznej Świętokrzyskiego Parku Narodowego (fot. A. Zagnieński, 2022)

Photo 13. The “Malinowy Stok” spring in the village of Bartoszowiny, in the border zone of the Świętokrzyski National Park (photo by A. Zagnieński, 2022)

14. Źródło na Słowiku w Kielcach jest często odwiedzane przez okolicznych mieszkańców (fot. 14). Podczas gotowania wody z tego źródła nie wytrąca się tzw. kamień, ponieważ jej odczyn jest kwaśny. Według podań źródło jest wykorzystywane od około 300 lat. Miejscowa ludność wierzy, że woda z niego ma cudowną moc i leczy choroby oczu (<https://echodnia.eu/swietokrzyskie/w-swietokrzyskiem-bija-zrodla-ktore-maja-niezwykla-moc-mowi-sie-ze-lecza-nawet-koronawirusa-otona-jbardziej-znane-zdjecia/ga/c1-15535533/zd/48874197>). W dniu 5.12.2022 roku wydajność źródła wynosiła $0,19 \text{ dm}^3\text{s}^{-1}$. Wypływ z wylewki nie był jednostajny. Wyraźnie widoczne było „pulsowanie” ciśnienia wypływu, a nawet chwilowy jego zanik. W dniu 11.01.2022 roku ten źródło miał wydajność $0,29 \text{ dm}^3\text{s}^{-1}$ (Zieliński i Choiński 2022).

Fot. 14. Źródło na Słowiku w południowo-zachodniej części Kielc nieopodal rzeki Bobrza (fot. A. Zieliński, 2022)

Photo 14. A spring in Słowik – the southwestern part of Kielce, near the Bobrza River (photo by A. Zieliński, 2022)

15. Źródło w pobliżu wsi Witosławice jest popularnym miejscem poboru wody przez miejscową ludność (fot. 15). Jest ono ujęte i w prosty sposób zagospodarowane tak, aby ułatwić chętnym czerpanie wody. W obudowie zainstalowano wylewkę, a konstrukcja obudowy pozwala na odstawienie napełnionych naczyń. Ludzie cenią sobie tę wodę za to, że podczas jej gotowania nie wytrącają się węglany, potocznie zwane kamieniem. Cecha ta wynika z pH wody, które wynosi 4,35, co wyklucza obecność związków CaCO_3 . W dniu 3.12.2022 roku temperatura wody wynosiła $8,0^\circ\text{C}$.

Często na drodze dojazdowej do tego miejsca stoją pojazdy, w których ludzie cierpliwie czekają na swoją kolej do podjazdu do ścieżki umożliwiającej dojście do źródła (fot. 15). W dniu 3.12.2023 roku wydajność źródła wynosiła zaledwie $0,1 \text{ dm}^3 \cdot \text{s}^{-1}$.

Fot. 15. Źródło stokowe w pobliżu wsi Witosławice, w obrębie Jeleniowskiego Parku Krajobrazowego, przy jego północnej granicy (fot. A. Zieliński, 2022)

Photo 15. A slope spring near the village of Witosławice, within the Jeleniowski Landscape Park, at its northern border (photo by A. Zieliński, 2022)

16. Źródło na stoku Góry Witosławskiej to obecnie wyschnięta studnia. W sąsiedztwie tego obiektu znajduje się drewniana kaplica Zesłania Ducha Świętego. Góra Witosławska, o wysokości 491 m n.p.m. znajduje się w Paśmie Jeleniowskim w Górach Świętokrzyskich. Studnia jest obudowana kamieniem w taki sposób (fot. 16), aby formą nawiązywał do szeroko znanego miejsca kultu religijnego – grotty z Lourdes, znajdującej się w południowo-zachodniej części Francji, u podnóża Pirenejów.

Obok obudowanej kamieniami studni o głębokości ok. 117 cm i średnicy ok. 80 cm stoi figura Matki Boskiej z Dzieciątkiem z XVIII wieku. Miejscowa ludność wierzyła, że woda z tej studni miała właściwości lecznicze – pomagała leczyć wzrok i przywracała witalność.

W przeszłości w tym miejscu funkcjonowało źródło stokowe, które z czasem na skutek obniżania się poziomu wód gruntowych, stawało się coraz mniej wydajne. Prawdopodobnie z tego powodu, przybywający pielgrzymi zaczęli pogłębiać miejsce wypływu wody, stopniowo przekształcając je w studnię.

Fot. 16. Studnia na północno-wschodnim stoku Góry Witosławskiej w Jeleniowskim Parku Krajobrazowym (fot. A. Zieliński, 2022)

Photo 16. A well on the north-eastern slope of Witosławska Mountain in the Jeleniowski Landscape Park (photo by A. Zieliński, 2022)

17. Tak zwane **Źródło płodności** w Piórkowie, w gminie Baćkowice, nie jest naturalnym wypływem, lecz studnią wykopaną około 2003 roku. Usytuowana jest w pobliżu stawu utworzonego na rzece Piórkowiance. Studnia jest obudowana cementowymi cembrowinami o średnicy 80 cm, a jej głębokość wynosi 80 cm. Zwierciadło wody utrzymuje się zaledwie 36 cm poniżej gruntu. Właściciel nad studnią wybudował prostą altankę, której starał się nadać religijny charakter, zawieszając na niej elementy religijne (fot. 17). Jego zdaniem woda z tej studni jest czysta i orzeźwiająca. Według wierzeń miejscowej ludności ma pomagać kobietom zajść w ciążę. W dniu 3.12.2022 roku w studni pływały plastikowe butle, w których właściciel kiszył ogórki. Prawdopodobnie temperatura wody w studni, która wynosiła ok. 8°C, sprzyja procesowi kisenia. Niemniej jednak wrzucanie butli do studni może przyczyniać się do zanieczyszczenia wody.

Fot. 17. Studnia w Piórkowie, w dolinie rzeki Piórkówki, ok. 3 km na południe od Jeleniowskiego Parku Krajobrazowego (fot. A. Zieliński, 2022)

Photo 17. The well in Piórków, in the Piórkówka river valley, approx. 3 km south of the Jeleniowski Landscape Park (photo by A. Zieliński, 2022)

18. Źródło błogosławionego Wincentego Kadłubka koło Opatowa znajduje się we wsi Karwów, leżącej w dolinie Opatówki. Zdrój jest ujęty i efektownie obudowany (fot. 18a), choć ujęcie nie jest pełne. Na dnie misy źródła widoczne były pulsacyjnie wypływy unoszące drobne części mineralne. W dniu 4.12.2022 roku ujęty wypływ miał wydajność $0,48 \text{ dm}^3 \cdot \text{s}^{-1}$, natomiast łącznie z nieujętymi wypływami wydajność źródła wynosiła $0,92 \text{ dm}^3 \cdot \text{s}^{-1}$, co zmierzono wykorzystując zbiorczą wylewkę, w której sumowały się wszelkie wypływy z tego obiektu krenologicznego.

Teren wokół zdroju jest bardzo dobrze zagospodarowany (w sąsiedztwie znajdują się parking oraz tablice informacyjne). Obok źródła znajduje się kaplica Wincentego Kadłubka, wybudowana w 1995 roku z okazji jubileuszu 800-lecia objęcia przez niego prepozytury w Sandomierzu (fot. 18b). Rdzenni mieszkańcy wierzą, że w miejscu kaplicy stał dom, w którym urodził się błogosławiony Wincenty Kadłubek – biskup krakowski i pierwszy polski historyk, autor *Kroniki Polskiej*). Obecnie jest on patronem diecezji sandomierskiej.

Źródło uznawane jest przez miejscowych za cudowne. Według wierzeń okolicznej ludności, woda z niego, zażywana z wiarą i gorliwą modlitwą, leczy choroby oczu, powierzchowne rany, wrzody, a także zbija gorączkę. Uzdrawienia, przypisywane wodzie z tego źródła, są dokumentowane w parafii świętego Jana Chrzciciela we Włostowie oraz przez cystersów z opactwa w Jędrzejowie (<http://pik.kielce.pl/atrakcje-turystyczne/ciekawe-miejsca/6441-karwow-kapliczka-i-zrodelko-wincentego-kadlubka.html>).

Fot. 18a. Obudowane źródło błogosławionego Wincentego Kadłubka w Karwowie koło Opatowa (fot. A. Zieliński, 2022)

Photo 18a. Rebuilt spring of blessed Wincenty Kadłubek in Karwów near Opatów (photo by A. Zieliński, 2022)

Fot. 18b. Kaplica błogosławionego Wincentego Kadłubka w Karwowie koło Opatowa, która została wzniesiona w 1995 roku (fot. A. Zieliński, 2022)

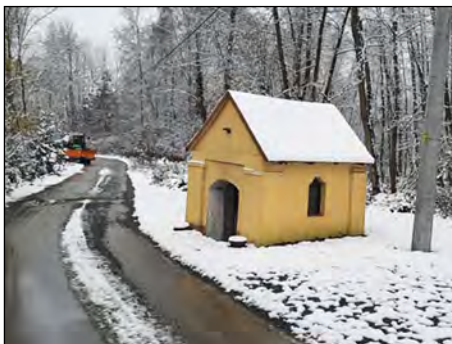
Photo 18b. The chapel of Blessed Wincenty Kadłubek in Karwów near Opatów was built in 1995 (photo by A. Zieliński, 2022)

19. Źródło w Pągowcu w Rakowie (fot. 19) usytuowane jest na prawobrzeżnym zboczu doliny rzeki Czarnej. Obiekt ten cieszy się szczególnym zainteresowaniem w Wielki Piątek, już przed wschodem słońca. Mieszkańcy Rakowa i okolicy przybywają do źródła, aby obmyć twarz lub napić się wody, wierząc, że zapewni zdrowie i urodę przez cały rok. Woda ze źródła, według nich uodparnia na dolegliwości laryngologiczne, choroby oczu oraz zapewnia zdrową cerę. Według podań, wczesnoporanną drogę do cudownego źródła należy odbyć w milczeniu, a wracając z wodą, nie odwracać się. Takie postępowanie ma zapobiegać utracie skuteczności źródlanej wody (<https://www.ekai.pl/diecezja-sandomierska-uzdrawiajaca-woda-bz-iukanie-tarabanienie-wielkotygodniowe-zwyczaje/>). W dniu 11.12.2022 roku źródło miało wydajność $1,55 \text{ dm}^3 \cdot \text{s}^{-1}$.

Fot. 19. Źródło w Pągowcu na południowy zachód od wsi Niedźwiedz (fot. A. Zieliński, 2022)
Photo 19. A spring in Pągowiec, southwest of the village of Niedźwiedz (photo by A. Zieliński, 2022)

20. Kapliczka z cudownym źródłem w Bogorii (fot. 20a) jest w rzeczywistości kaplicą, wewnątrz której, w cementowej posadzce, znajduje się studnia. Nad nią, na ścianie umieszczony jest krzyż z Jezusem Chrystusem (fot. 20b), choć na szczycie dachu tej kaplicy nie ma krzyża.

Fot. 20a. Kaplica z cudowną studnią na południe od Bogorii, w pobliżu rzeki Korzennej (fot. A. Zieliński, 2022)

Photo 20a. A chapel with a miraculous well south of Bogoria, near the Korzenna River (photo by A. Zieliński, 2022)

Zamiast niego znajduje się tam rzeźba koguta. Zdaniem okolicznych mieszkańców woda z tej studni ma niezwykłą moc uzdrowicielską i jest krystalicznie czysta.

Na temat tego źródła powstały różne legendy. Jedną z nich opowiada o chłopie, który w noc z Wielkiego Czwartku na Wielki Piątek wybrał się wozem zaprzęgniętym wołami do lasu po drzewo. Gdy wracał przed wschodem słońca, woły ciągnące jego wóz nagle padły na kolana. Początkowo chłop myślał, że zwierzęta ugrzęzły w podłożu. Jednak szybko zauważył, że w miejscu ukłęknięcia wołów wypływa źródło, a obok niego leży krzyż z wizerunkiem Chrystusa ukrzyżowanego. Wtedy uświadomił sobie, że jest Wielki Piątek, którego nie uszanował. Klęknął przed krzyżem i pogrążył się w modlitwie, jednocześnie przyrzekając, że w miejscu tym wybuduje kapliczkę.

Fot. 20b. Wnętrze kaplicy ze studnią w Bogorii stanowiącej obiekt kultu religijnego. Na głównej ścianie dominuje rzeźba Jezusa Chrystusa, pod którą w posadzce, znajduje się studnia (fot. A. Zieliński, 2022)

Photo 20b. The interior of the chapel with a well in Bogoria, which is an object of religious worship. The main wall is dominated by a sculpture of Jesus Christ, under which, on the floor, there is a well (photo by A. Zieliński, 2022)

Odwiedzający to miejsce okoliczni mieszkańcy twierdzili, że źródło w kapliczce ma niezwykłą i cudowną moc, a wiedzę tą przekazywali innym. W ten sposób źródło stawało się coraz bardziej znane. Z czasem narodził się zwyczaj, który w Bogorii kultywowany jest także współcześnie. Każdego roku w Wielki Czwartek, około północy, mieszkańcy Bogorii i okolicznych wiosek przy świetle świec i latarek udają się do kapliczki. Wtedy bowiem woda ma największą moc uzdrawiania. W kapliczce po ucałowaniu krucyfiksu z 1873 roku (fot. 20b) należy nabrać wodę i na zewnątrz obmyć nią ułomne i chore części ciała. Według miejscowych obmycie się tą wodą ma gwarantować zdrowie przez cały rok. Woda jest też zabierana dla tych członków rodziny, którzy wtedy nie mogli być w tym miejscu. Jednak wtedy woda wykorzystywana jest dopiero rano w Wielki Piątek (<https://echodnia.eu/swietokrzyskie/powstal-film-o-bogoryjskiej-kapliczce-z-cudownym-zrodelkiem-miejsce-owiane-jest-tajemnicza-legenda-wideo-zdjecia/ar/c1-15888803>; <https://www.ekai.pl/diecezja-sandomierska-uzdrawiajaca-woda-bziukanie-tarabanienie-wielkotygodniowe-zwyczaj/>).

21. Źródło „Pod Dębem” koło Staszowa (fot. 21) jest popularnym miejscem poboru wody nie tylko wśród okolicznych mieszkańców (Zieliński i Choiński 2022). Źródło usytuowane jest u podnóża niewielkiej skarpy, przez którą niestety prowadzi leśna droga. Ponadto źródło to jest niewłaściwie ujęte, gdyż część wypływów wybija poza obrębem cementowej cembrowiny, o średnicy zaledwie 60 cm. Poza tym w cembrowinie nie zainstalowano prostej wylewki, która ułatwiałaby pobór wody, ani nie zabezpieczono jej pokrywą, co umożliwia dostawanie się do wody różnorodnych zanieczyszczeń naturalnych (opady atmosferyczne, zanieczyszczenia organiczne, mineralne i bakteriologiczne). Niestety lokalne władze nie podejmują działań naprawczych i modernizacyjnych. W opinii autorów niniejszej pracy opisywany obiekt krenologiczny wyróżnia się negatywnym ujęciem i prymitywnym zagospodarowaniem (np. w pobliżu znajdują się worki na odpady, często zapełnione). Taki obraz niewłaściwie edukuje społeczeństwo, sugerując, że można pozostawiać odpady w lesie. Niewłaściwe jest także oznaczenie ścieżek prowadzących do tego źródła.

Według Powiatowej Stacji Sanitarno-Epidemiologicznej w Staszowie, w próbkach wody pobranych ze źródła „Pod Dębem” 22.02.2022 roku stwierdzono złą jakość bakteriologiczną. Wykryto enterokoki w liczbie aż 96 jtk w 100 cm³, bakterie grupy *coli* w liczbie 17 jtk w 100 cm³ oraz *Escherichia coli* w ilości 3 jtk w 100 cm³. Odczyn wody cechował się pH wynoszącym 6,2. Zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Zdrowia z dnia 7 grudnia 2017 r (Dz.U., 2017, poz. 2294) woda przeznaczona do spożycia przez ludzi powinna być wolna od wymienionych bakterii, a jej pH powinno mieścić się w przedziale 6,5–9,5. W dniu 12.12.2022 roku wydajność źródła wynosiła 0,49 dm³·s⁻¹, natomiast w dniu 8.01.2022 roku wydajność tego źródła Zieliński i Choiński (2022) określili na 0,2 dm³·s⁻¹.

Fot. 21. Źródło „Pod Dębem” w Staszowie jako przykład niewłaściwego ujęcia wypływających wód (fot. A. Zieliński, 2022)

Photo 21. The “Pod Dębem” spring in Staszów as an example of the improper collection of flowing waters (photo by A. Zieliński, 2022)

22. „Źródło Browarek” zlokalizowane jest w sąsiedztwie klasztoru pokamedulskiego w Rytwianach koło Staszowa (fot. 22a). Ten obiekt krenologiczny znany jest od wielu lat, a jego sygnatura znajduje się na mapie hydrograficznej 1:50 000 (arkusz Staszów). Z tego źródła wożono wodę do otwartej w 1925 roku przez rodzinę Radziwiłłów gorznelni w pobliskich Rytwianach, co dało początek nazwie źródła (inf. ustna, ks. Wiesław Kowalewski, dyrektor Pustelni Złotego Lasu w Rytwianach).

Pustelnia Złotego Lasu w Rytwianach i jej otoczenie jest znaną regionalną atrakcją turystyczną (Zieliński 2010, 2011, 2013). W 2019 roku obiekt został wpisany na listę pomników historii, co znacząco zwiększyło zainteresowanie tym miejscem. Nad źródłem, zlokalizowanym w jednym z wielu reprodukowanych lejów krasowych w osadach plejstocenijskich, w 2004 roku wybudowano kaplicę. Została ona ufundowana przez mieszkańców Klody, pobliskiej wsi, na pamiątkę nawiedzenia parafii i klasztoru przez figurę Matki Bożej Fatimskiej (fot. 22b).

Fot. 22a. Kaplica Matki Bożej Fatimskiej, w sąsiedztwie której znajduje się zespół źródeł, o łącznej wydajności $2,41 \text{ dm}^3 \cdot \text{s}^{-1}$ w dniu 21.01.2023 roku (fot. A. Zieliński, 2023)
Photo 22a. Chapel of Our Lady of Fatima, adjacent to which there is a complex of springs with a total capacity of $2.41 \text{ dm}^3 \cdot \text{s}^{-1}$ on January 21, 2023 (photo by A. Zieliński, 2023)

Fot. 22b. Ołtarz w kaplicy Matki Bożej Fatimskiej (fot. A. Zieliński, 2023)
Photo 22b. The altar in the chapel of Our Lady of Fatima
(photo by A. Zieliński, 2023)

Lokalizacja kaplicy była uwarunkowana istnieniem źródła, mimo że strome zbocze leja stwarzało wiele problemów technicznych podczas budowy, co wymusiło osadzenie kaplicy na drewnianych palach oraz budowę do drewnianego pomostu. Na tablicy informacyjnej przy kaplicy jest sugestia, aby pielgrzymi zatrzymali się również i przy źródle. Niestety, źródło obecnie nie jest ujęte. W dniu 21.01.2023 roku suma wszystkich widocznych wypływów w pobliżu kaplicy wynosiła $2,41 \text{ dm}^3 \cdot \text{s}^{-1}$. Woda wypływająca z różnych miejsc jeszcze w obrębie leja utworzyła jeden skoncentrowany ciek. Szkoda, że przynajmniej część tego zespołu krenologicznego nie została ujęta tak, aby ułatwić korzystanie z wody pielgrzymom i turystom. Według wierzeń miejscowych woda z „Browarka” wzmaga apetyt. Właściciel obiektu przed wszelkimi technicznymi inwestycjami powinien jednak sprawdzić bakteriologiczne i fizykochemiczne właściwości wody oraz ująć jedynie wypływy nienarażone na zanieczyszczenia, mogące dostawać do wody np. podczas przejść po pomostach wiodących do kaplicy. Należy także umieścić tablicę informacyjną o źródle. Przy drodze asfaltowej przydałby się drogowskaz kierujący do tego miejsca, ponieważ kapliczka jest trudna do znalezienia przy pierwszej wizycie – jej lokalizacja w obniżeniu terenu oraz gęsty drzewostan mogą utrudnić orientację. Warto nadmienić, że każdego roku od 13 maja do 13 października, co miesiąc, odbywają się tutaj specjalne nabożeństwa. Miejsce to zyskuje na znaczeniu nie tylko religijnym, ale także

historycznym (klasztory, groby powstańców, partyzantów z czasów II wojny światowej, liczne ślady okopów partyzanckich). Istotne jest także ekologiczne znaczenie tego miejsca (obecność m.in. osobliwości przyrodniczych).

23. Źródło „Smoczy Dół” jest wyjątkowym obiektem, znanym jako największy „wypływ” ropy naftowej na powierzchnię w rejonie Ponidzia, czyli zachodniej części Niecki Nidziańskiej. Jest to zagłębienie o kilkumetrowej średnicy, w którym gromadzi się woda i unosząca się na jej powierzchni ropa (fot. 23). Miejsce to było antropogenicznie przeobrażane już w średniowieczu, kiedy ludzie zaczęli doceniać walory ropy, na przykład jako smaru do osi wozów. Dlatego misa źródłiskowa była pogłębiania i powiększana. Według legendy zagłębienie to powstało w miejscu, gdzie zapadł się smok, którego życia pozbawił cieśla budujący kościół w pobliskich Świniarach (Urban i Gągol 2015).

Fot. 23. Fragment powierzchni zwierciadła jeziora źródłiskowego „Smoczy Dół” w 1965 r. Na powierzchni widoczna ropa naftowa (fot. J. Fijałkowski, 1965, ze zbioru Muzeum Narodowego w Kielcach)

Photo 23. Fragment of the surface of the “Smoczy Dół” spring lake in 1965. Crude oil is visible on the surface (photo by J. Fijałkowski, 1965, from the collection of the National Museum in Kielce)

Obiekt znajduje się we wsi Zołcza-Ugory, na terenie prywatnej nieruchomości, która przez wiele lat nie była użytkowana rolniczo, najprawdopodobniej z powodu wysokiego poziomu wód gruntowych. W sąsiedztwie Smoczego Dołu znajdują się stawy hodowlane oraz miejsca, w których funkcjonowały wieże wiertnicze. Obecnie zachowały się po nich jedynie pozostałości w postaci resztek fundamentów, które wzmacniały stabilność konstrukcji.

Zainteresowanie rejonem Smoczego Dołu wzrosło w latach 70. XIX w., gdy ropa naftowa zaczęła mieć większe znaczenie gospodarcze (Urban i Gągol 2015). Około 1885 roku eksploatacja ropy w pięciu szybach-studniach wynosiła 100–150 dm³ dziennie. Po zarzuceniu wydobywania w latach 30. XX w. dopływ ropy w jednym z szybów (prawdopodobnie w Smoczym Dole) wynosił ok. 1 dm³ na dobę (Urban i Gągol 2015 za Czarnockim 1956).

24. Źródło św. Kingi w Nowym Korczynie, jeśli kiedykolwiek było obiektem krenologicznym, to obecnie funkcjonuje jako niezbyt głęboka, ocembrowana studnia (fot. 24). Zwierciadło wody występuje na głębokości 103 cm (19.11.2022 roku). Cembrowina zabezpieczona jest pokrywą, z uchylną połową. Wodę można zaczerpnąć, wykorzystując kilkilitrowe plastikowe wiaderko z metalowym łańcuchem. Obok studni znajduje się figura św. Kingi z wrytym rokiem 1820, umieszczona pod zadaszeniem wspartym na czterech kolumnach (fot. 24). Na początku XVII wieku nad źródłem wybudowano kapliczkę, w której wnęce znajdowały się wizerunki Chrystusa na krzyżu oraz Najświętszej Maryi Panny i św. Kingi. Zbudowano ją z wapienia pińczowskiego. Niestety, kapliczka ta przetrwała tylko kilkadziesiąt lat i uległa zawaleniu. Na jego fundamentach ustawiono wydobyte spod gruzu figury, co zostało odnotowane przez komisję procesu beatyfikacji św. Kingi w 1684 roku (Swoboda, 2016; https://geotyda.pl/miejsca/tbu/zrodlo_sw_kingi.php).

Według jednej z miejscowych legend źródło powstało po tragicznej śmierci węgierskiego królewicza Andrzeja, który został on zabity przez nasłanych morderców w 1291 roku. Jego ciało rzeka Nida wyrzuciła na brzeg, a w pobliżu tego miejsca wytrysnęło źródło, z którego korzystała św. Kinga, obmywając nogi. Z pomocą źródlanej wody uzdrowiła ona dziecko, które miało problemy z oczami. Wydarzenie to zapoczątkowało wiarę w lecznicze właściwości wody z tego źródła (w szczególności na choroby oczu i febrę). Po śmierci św. Kingi, z upływem czasu, woda zaczęła być coraz bardziej ceniona. Do źródła zaczęła przychodzić ludność z coraz to odleglejszych miejsc. Jego sława była tak duża, że wodę z niego wożono nawet na Litwę. Według lokalnych podań część ludzi została tam uzdrowiona. Także obecnie, co roku w dniu 24 lipca, z kościoła pw. św. Stanisława w Nowym Korczynie do studni odbywa się procesja (<https://agnieszka-spiechowicz.jimdofree.com/wybrane-teksty/%C5%9Bw-kinga-w-nowym-korczynie/>).

Fot. 24. Kapliczka św. Kingi i studnia św. Kingi w Nowym Korczynie zwana potocznie „źródełkiem” (fot. Z. Wojteczek, 2022)

Photo 24. The chapel of St. Kinga and the well of St. Kinga in Nowy Korczyn, commonly known as “the little spring” (photo by Z. Wojteczek, 2022)

25. Źródło Świętego Andrzeja Świerada zwanego „Żurawkiem” jest obecnie studnią. Obiekt ten usytuowany jest w sołectwie Kraśniów w gminie Opatowiec, w lesie, około 200 m od drogi nr 79, przy której ustawiono tablicę informacyjną o tym miejscu. Św. Andrzej Świerad urodził się w X wieku w Opatowcu i jest pierwszym świętym polskiego pochodzenia. W kościele parafialnym w Opatowcu znajduje się XVII-wieczny obraz przedstawiający, wówczas jeszcze błogosławionego, Andrzeja Świerada (*Gmina Opatowiec – wczoraj i dziś*, 2014; Bienias i Przybyszewski 2021; Janowska-Nieć i in. 2021).

Istniejące źródło w 2017 roku zaadaptowano na studnię. Wybudowano z kamienia szanieckiego niewielką kapliczkę z wnęką, w której umieszczono drewnianą rzeźbę świętego, autorstwa Pana Mariusza Bolona z Łubnic. Przed kapliczką zamontowano niewielką żeliwną pompę z ruchomą dźwignią umożliwiającą czerpanie wody przy użyciu siły ręcznej (fot. 25). Niestety na pompie zawieszono ostrzeżenie, że woda nie nadaje się do spożycia. Fakt ten znacząco obniża potencjalną atrakcyjność turystyczną tego miejsca (http://ug.opatowiec.pl/_news.php?id=257).

Fot. 25. Źródło Świętego Andrzeja Świerada, które w rzeczywistości jest studnią (fot. Z. Wojteczek, 2022)

Photo 25. The Saint Andrew Świerad Spring, which actually is a well (photo by Z. Wojteczek, 2022)

26. W Czyżowicach koło Bejsc znajduje się kaplica w formie altany z jedną pełną tylną ścianą (<https://echodnia.eu/swietokrzyskie/do-studzienki-w-czyzowicach-kolo-bejsc-ciagna-ludzie-z-calego-kraju/ar/8084362>). W tej altanie jest wybudowana studnia, w której zainstalowano wypływ do drugiego ujęcia. Studnia jest ocembrowana i zabezpieczona wiekiem na poziomie wyłożonego kostką podłoża. Cembrowina ma ok. 80 cm średnicy. Zwierciadło wody 21.03.2023 roku znajdowało się na głębokości ok. 100 cm, zaś całkowita głębokość studni wynosi 3 m. Przy studni znajduje się informacja, że woda jest systematycznie badana przez Laboratorium Ekolabos i nadaje się do spożycia. Wypływ ze studni we wspomnianym dniu osiągnął wydajność $0,26 \text{ dm}^3\text{s}^{-1}$. Jego istnienie z pewnością znacząco ogranicza możliwość wpuszczenia ewentualnych zanieczyszczeń przez zanurzanie w studni różnych naczyń. Z tym miejscem związana jest legenda. Według niej dawno temu w bliżej nieokreślonym czasie na polach uprawnych bogatego dziedzica wytrysnęło źródło. Mogło ono gasić pragnienie strudzonym pracą na okolicznych polach ludziom. Niestety dziedzic, w obawie przed wydeptywaniem ścieżek do zdroju, kazał owe źródło zasypać ziemią.

Po tym wydarzeniu dziedzic nagle utracił wzrok. Ponownie obsiane ścieżki nie wzbogaciły dziedzica. Na dodatek źródło przebiło się przez warstwę ziemi, którą zostało zasypane. Po pewnym czasie dziedzic miał sen, w którym przyśniła mu się, jak sam stwierdził, Matka Najświętsza, która nakazała mu przywrócić źródło do pierwotnego stanu, a później obmyć w nim oczy. Dziedzic uczynił tak, jak mu Matka Boża nakazała. Wtedy cudownie odzyskał wzrok i odmienił swoje życie. Na pamiątkę tych zdarzeń ufundował kapliczkę, aby wszyscy ludzie z okolicy oddawali hołd Matce Najświętszej i szczerze się modlili. Należy podkreślić, że teren jest ogrodzony i bardzo dobrze utrzymany i zagospodarowany (fot. 26).

Przeгляд i ocena powyższych obiektów krenologicznych pozwoliły na próbę ich klasyfikacji według wybranych kryteriów kulturowych. W rezultacie wyróżniono kilka głównych typów, grupujących źródła i studnie o podobnym charakterze i towarzyszących im mitach, opowieściach i tradycjach. Obiekty te można pogrupować na

Fot. 26. Na pierwszym planie wylewka ze studni zlokalizowanej w altanie widocznej w oddali (fot. A. Zieliński, 2023)

Photo 26. In the foreground, a spout from a well located in a bower is visible in the distance (photo by A. Zieliński, 2023)

podstawie takich kryteriów, jak zdrowotne, religijne, emocjonalne, historyczne oraz pozostałe. Należy też zaznaczyć, że niektóre z analizowanych źródeł kwalifikują się do kilku z wyżej wymienionych kategorii.

W przypadku kryterium zdrowotnego mogą być brane od uwagę różne jego aspekty, w tym m.in. moc uzdrawiania (np. Źródło błogosławionego Wincentego Kadłubka koło Opatowa, Źródło na Słowiku w Kielcach, Źródło św. Kingi w Nowym Korczynie), poprawa urody (np. Źródło w Pągowcu w Rakowie) czy wiara w uzyskanie lub zwiększenie płodności (Źródło płodności w Piórkowie w gminie Baćkowice).

W aspekcie religijnym wyróżniają się obiekty związane z objawieniami świętych, patronami lub konkretnymi świętymi katolickimi (np. Burzący Stok w rejonie Suchedniowa, Cudowne źródło w Bogorii, Źródło św. Andrzeja Świerada, Źródło św. Kingi w Nowym Korczynie, Źródło św. Franciszka, Źródło na stoku Góry Witosławskiej).

Kryterium emocjonalne jest związane głównie ze szczęściem w miłości. Przykładem takiego obiektu jest Źródło Biruty w centrum Kielc.

Kryterium historyczne związane jest z tradycją przekazywania z pokolenia na pokolenie informacji o pobycie lub odwiedzeniu takiego miejsca przez znane osobistości. Przykładami są Źródło błogosławionego Wincentego Kadłubka koło Opatowa, Studnia Zygmuntowska i Źródło św. Kingi w Nowym Korczynie.

Kolejny typ obejmuje źródła związane z legendami, opowieściami i mitami, m.in.: Źródło „Smoczy Dół”, Źródło pod Niekłaniem, Studnia Zygmuntowska, Źródło św. Franciszka, Cudowne źródło w Bogorii, studnia w Czyżowicach koło Bejsc.

Do kategorii pozostałe zaliczają się źródła związane głównie z pozyskiwaniem wody postrzeganej jako lepsza od wodociągowej, ponieważ jest „naturalna”, jak np. Źródło w Starej Kuźnicy i Źródło w Niekłaniu Małym.

Wnioski

Region świętokrzyski cechuje znaczna odrębność geograficzna, zwłaszcza w odniesieniu do obszarów północnej i środkowej części Polski. Objawia się ona dużymi deniwelacjami terenu oraz skomplikowaną budową geologiczną. Takie warunki sprzyjają wykształceniu się różnorodnych obiektów krenologicznych, co dotyczy ich wysokości n.p.m., składu chemicznego wód, permanentności wypływów, zmienności wydajności itp.

Dzięki temu, że region ten zamieszkuje w znacznej części ludność rdzenna, a w niewielkim stopniu napływowa podejście do zagadnień związanych z wodą ma bardzo długie tradycje. Dotyczy to także źródeł, czego wyrazem są utrwalone wierzenia w ich uzdrawiającą moc, kult religijny oraz utożsamianie ich ze świętymi lub wybitnymi postaciami.

Brak podstaw, aby wnioskować o związek między wydajnością źródeł i sposobem ich ujęcia, natomiast można zakładać, iż skład chemiczny i właściwości wód mogą mieć związek z ich kulturową rolą. Ponieważ parametry fizykochemiczne wód nie były badane, w przyszłości mogłyby one stać się priorytetem uzupełniającym problematykę poruszaną w niniejszym opracowaniu.

Analizowane obiekty krenologiczne mają ścisły związek z lokalną ludnością, co przejawia się to m.in. w nazewnictwie i trosce o zachowanie ich naturalnych walorów przyrodniczych oraz estetycznych. Niestety, nie jest to respektowane, co sugeruje degradację niektórych obiektów spowodowaną działalnością osób spoza regionu.

Źródła i studnie są wrażliwymi i niezbyt trwałymi elementami środowiska, które kojarzą się z czystością, możliwością ugaszenia pragnienia, orzeźwienia, odpoczynku i odzyskania sił. Ważna jest ochrona tego typu obiektów, gdyż pozwala ona na zachowanie pięknych tradycji. W niektórych przypadkach obiekty te są jednak dewastowane, co czyni zasadnym objęcie ich ochroną prawną. Źródła i studnie kulturowe należy objąć cyklicznym monitoringiem ich wydajności i jakości wody. Ponadto wzmocnić należy wizualny monitoring ich otoczenia oraz zainstalować odpowiednie tablice informacyjne przy tych źródłach, które takich tablic nie mają w swym otoczeniu.

Przedstawione obiekty nie wyczerpują w pełni tematu, a jedynie zamykają etap rozpoznania i inwentaryzacji przedmiotu badań. Potwierdzają jednak znaczące bogactwo kulturowe w obrębie regionu świętokrzyskiego. Zinwentaryzowane obiekty zlokalizowane są na wysokości od 167,1 m n.p.m. do 430,1 m n.p.m. Warto zauważyć, że przy sześciu obiektach znajdują się kaplice wierzeniach (23% badanych źródeł), a przy dziewięciu (34,6%) stwierdzono występowanie mniejszych form (rzeźby, krzyże, obrazy) kultu religijnego. Zatem woda silnie związana jest z religią. Potwierdzają to także legendy, w których istotne znaczenie mają objawienia świętych postaci.

W ludowych wierzeniach źródła często uważane są za miejsca święte lub mistyczne, a wielu z nich przypisuje się nadzwyczajne cechy uzdrawiające. Najczęściej uważa się, że woda źródłana może wspomagać leczenie chorób oczu, wrzodów, kamieni nerkowych i problemów dermatologicznych. Obiekty krenologiczne zyskują przez to znaczenie kulturowe. Zauważono też tendencję do nadmiernego używania zdrobnień w nazewnictwie tych obiektów, np. „źródełka” czy „studzienki”. Może to świadczyć o trosce społeczności lokalnych o te obiekty oraz o „pieszczotliwym” traktowaniu źródeł, a także o niewielkich rozmiarach tych obiektów.

W regionie świętokrzyskim, szczególnie w ostatnich latach, obserwuje się znaczący wzrost zainteresowania źródłami. Przeprowadza się rewitalizację zdrojów i ich otoczenia oraz podejmuje działania mające na celu ich lepsze wykorzystanie m.in. w turystyce. Z tego powodu źródła są estetycznie ujmowane, a ich otoczenie coraz lepiej zagospodarowywane. Wokół nich pojawiają się tablice informacyjne, a przestrzeń pod względem technicznym, estetycznym i krajobrazowym jest coraz bardziej przyjazna

odwiedzającym. Proponuje się wzmacniać status obiektów krenologicznych poprzez objęcie ich różnymi formami ochrony prawnej, np. jako rezerwaty przyrody czy pomniki przyrody. Zasadna wydaje się również propozycja utworzenia w omawianym regionie turystycznego szlaku krenologicznego, obejmującego najważniejsze źródła będące miejscem kultu religijnego.

Podziękowania

Autorzy składają serdeczne podziękowania za cenne informacje przewodnikom świętokrzyskim: Pani mgr Anecie Marciniak, Panom mgr. inż. Ziemowitowi Wojteczce, dr. Cezarowi Jastrzębskiemu oraz Panu Wojciechowi Paskowi (Muzeum Regionalne PTTK w Końskich). Dziękujemy także ks. Wiesławowi Kowalewskiemu (dyrektor Pustelni Złotego Lasu w Rytwianach), Panu Sławomirowi Kowalczykowi – burmistrzowi Miasta i Gminy Opatowiec, Panu mgr. inż. Andrzejowi Zagnieńskiemu z Nadleśnictwa Łągów, Pani mgr Kamili Bochnackiej z WIOŚ w Kielcach, Panu mgr. inż. Pawłowi Miernikowi – nadleśniczemu obrębu ochrony Św. Krzyża w ŚPN, Panu Włodzimierzowi Falbie z Nadleśnictwa Barycz, Panu dr. Pawłowi Królówi z Muzeum Narodowego w Kielcach.

Składamy podziękowania również Panom: dr inż. Witoldowi Piniarskiemu za pomoc przy opracowaniu ryciny z rozmieszczeniem źródeł oraz korektę tekstu w jęz. angielskim, Hubertowi Jędrzejczakowi z Urzędu Miasta i Gminy Bodzentyn, mgr. Januszowi Wieczorkowi z Urzędu Miasta i Gminy Nowa Słupia oraz Panu Mateuszowi Łosiowi – studentowi ze Studenckiego Koła Naukowego Turystyki „Bez Nazwy”, który asystował i służył pomocą podczas badań terenowych.

Literatura

- Baścik M., Chełmicki W., 2000, *Święte źródła* [w:] *Przyroda, nauka, kultura*, IB PAN, Kraków, 223–233.
- Baścik M., Chełmicki W., 2002, *Źródła. Przyroda, geografia, mistyka* [w:] Kołtuniak J. (red.), *Rzeki. Kultura, cywilizacja, historia*, t. 11, Katowice, 119–144.
- Baścik M., Chełmicki W., 2004, *Źródło jako obiekt badań interdyscyplinarnych* [w:] Izmailow B. (red.), *Przyroda-Człowiek-Bóg*, Kraków, 149–169.
- Bienias A., Przybyszewski S.M., 2021, *Opatowiec w 750-lecie lokalizacji miasta*, Wydawnictwo Nowa Nidzica, Kazimierza Wielka, 1–294.
- Bocheńska T., 2002, *Słownik hydrogeologiczny*, Państwowy Instytut Geologiczny, Warszawa, 1–460.
- Ciupa T., Suligowski R., Biernat T., 2010, *Hydrograficzne walory turystyczne w obszarach chronionych województwa świętokrzyskiego*, Problemy Ekologii Krajobrazu, 27, 97–103.
- Choiński A., Skowron R., 2022, *Słownik limnologiczny*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań, 1–173.

- Czarnocki J., 1956, *Poszukiwania ropy naftowej w okolicach Wójczy. Część ogólna*, [w:] Czarnocki J. (red.), *Prace Geologiczne*, 5(2), 12–46.
- Jackowski A., Sołjan I., Bilska-Wodecka E., 1999, *Religie świata. Szlaki pielgrzymkowe*, *Wielka Encyklopedia Geografii Świata*, t. 15, Wydawnictwo Kurpisz, Poznań, 1-359.
- Jackowski A., Sołjan I., 2000, *Millenium polskiego pielgrzymowania*, *Peregrinus Cracoviensis*, 8, 9–38.
- Janowska-Nieć K., Trzpiot W., Kowalczyk A., Adamczyk B., Marzec Ł., Szczerba M. (red.), 2021, *Gmina Opatowiec dla Ciebie, Polsko*, Wydawnictwo MN Michał Nieć, Opatowiec Design, Opatowiec, 1–216.
- Jokiel P., Michalczyk Z., 2021, *Studies on the use and protection of springs in Poland*, Management of Water Resources in Poland, 113–139, https://doi.org/10.1007/978-3-030-61965-7_7.
- Karolczuk M., 2019, *Cudowne źródła w Polsce*, Wydawnictwo Smak Słowa, Aromat Słowa, 1–128.
- Mróz F., 2003, *Turystyka religijna na przykładzie Sanktuarium relikwii drzewa Krzyża Świętego na Świętym Krzyżu*, *Folia Turistica*, 14, 103–115.
- Mróz F., 2020, *Cudowne źródła w Karpatach Polskich* [w:] *Tradycje i perspektywy rozwoju kultury uzdrowskiej w Muszynie w kontekście europejskim*, Oficyna Wydawnicza Arboretum, Wrocław, 147–162.
- Pytko P., 2006, „Święte źródła” w polskim krajobrazie kulturowym, [w:] Wołoszyn W. (red.), *Krajobraz kulturowy – cechy, walory, ochrona*, *Problemy Ekologii Krajobrazu*, 18, 451–456.
- Pytko P., 2010, „Święte źródła” prawosławia w krajobrazie wschodniego pogranicza Polski, *Problemy Ekologii Krajobrazu*, 26, 285–296.
- Richling A., Solon J., Macias A., Balon J., Borzyszkowski J., Kistowski M. (red.), 2021, *Regionalna geografia fizyczna Polski*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań., 1-610.
- Ryrie Ch., 1998, *Uzdrowiająca moc wody*, Wydawnictwo FILAR, Warszawa, 1-159.
- Siwek J., Baścik M. (red.), 2013, *Przyrodnicze i antropogeniczne przemiany źródeł Wyżyn Krakowsko-Wieluńskiej i Miechowskiej oraz ich rola w krajobrazie naturalnym i kulturowym*, Kraków, 1–317.
- Siwek J., Pociask-Karteczka J., 2017, *Springs in South-Central Poland—Changes and threats*, *Episodes*, 40 (1), 38–46, <https://doi.org/10.18814/epiiugs/2017/v40i1/017006>.
- Solon J., Borzyszkowski J., Bidłasik M., Richling A., Badora K., Balon J., Brzezińska-Wójcik T., Chabudziński Ł., Dobrowolski R., Grzegorzczak I., Jodłowski M., Kistowski M., Kot R., Krąż P., Lechnio J., Macias A., Majchrowska A., Malinowska E., Migoń P., Myga-Piątek U., Nita J., Papińska E., Rodzik J., Strzyż M., Terpiłowski S., Ziaja W., 2018, *Physico-Geographical Mesoregions of Poland: Verification and adjustment of boundaries on the basis of contemporary spatial data*, *Geographia Polonica*, 91(2), 143–170, <https://doi.org/10.7163/GPol.0115>.
- Swoboda S., 2016, *Średniowieczne relikty kultu św. Kingi. Historia i aranżacja kaplicy św. Kingi przy kościele klasztornej siostr klarysek w Starym Sączu* [w:] K. Marinow, K. Szadkowski, K. Węgrzyńska (red.), *Varia Mediaevalia. Studia nad średniowieczem w 1050. Rocznicy chrztu Polski*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, 193–208.

- Urban J., Gągol J., 2015, *Tradycje poszukiwań i wykorzystania surowców mineralnych na Ponidziu*, Przegląd Geologiczny, 63 (8), 475-484.
- Wiśniewski J., 1907, *Dekanat opatowski*, Wyd. Jan Kanty Trzebiński, Radom, 1-576, <http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/publication/1815/edition/2646?language=pl> (11.01.2023).
- Wiśniewski M.W., 1998, *Lecznice źródelka w miejscach sakralnych*, Wydawnictwo IT Księży Misjonarzy, Kraków, 1-184.
- Zieliński A., 2010, *Związek krajobrazu z rozwojem turystyki w rejonie Staszowa*, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego, 14, 274-283.
- Zieliński A., 2011, *Ocena ruchu turystycznego w rejonie Staszowa (południowo-wschodnia część województwa świętokrzyskiego)* [w:] Rapacz A. (red.), *Gospodarka turystyczna w regionie. Problemy jej funkcjonowania*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, AD REM, Jelenia Góra, 121-130.
- Zieliński A., Choiński A., 2022, *Crenological features of Świętokrzyskie Voivodeship*, Bulletin of Geography. Physical Geography Series, 23, 35-47, <https://doi.org/10.12775/bgco-2022-0008>.

Strony internetowe

- <https://agnieszka-spiechowicz.jimdofree.com/wybrane-teksty/%C5%9Bw-kinga-w-nowym-korczynie/> (21.11.2022).
- <https://echodnia.eu/swietokrzyskie/do-studzienki-w-czyzowicach-kolo-bejsc-ciagna-ludzie-z-calego-kraju/ar/8084362> (1.02.2023).
- <https://echodnia.eu/swietokrzyskie/w-swietokrzyskiem-bija-zrodla-ktore-maja-niezwyklamoc-mowi-sie-ze-lecza-nawet-koronawirusa-oto-najbardziej-znane-zdjecia/ar/c1-15535533> (17.11.2022).
- <https://www.ekai.pl/diecezja-sandomierska-uzdrawiajaca-woda-bziukanie-tarabanienie-wielkotygodniowe-zwyczaje/> (24.11.2022).
- <https://www.gov.pl/web/gdos/centralny-rejestr-form-ochrony-przyrody> (10.05.2024).
- https://geotyda.pl/miejsca/tbu/zrodlo_sw_kingi.php (11.05.2024).
- <https://www.gov.pl/web/rdos-kielce> (11.01.2023).
- <https://www.naszszlaki.pl/archives/21908> (23.01.2023).
- <https://www.pgi.gov.pl/kielce/oddzial-swietokrzyski/sep1-kielce/geologia-regionu/6435-zrodla-i-studnie.html> (17.01.2023).
- <http://pik.kielce.pl/atracje-turystyczne/ciekawe-miejsca/6441-karwow-kapliczka-i-zrodelko-winentego-kadlubka.html> (21.11.2022).
- <https://www.pk.kielce.pl/jeleniowski-2/formy-ochrony-przyrody/> (23.01.2023).
- <https://www.polskieszlaki.pl/kapliczka-i-zrodelko-sw-franciszka-w-swietej-katarzynie.html> (17.11.2022).
- <http://www.skarzysko24.pl/154-miasto-i-powiat/atracje-turystyczne/2560-odkrywamy-swietokrzyskie-zygmuntowska-studzienka.html> (17.11.2022).
- <http://ug.opatowiec.pl/zrodelko-swietego-andrzeja-swierada-symbol-tysiacletniej-historii-opatowca,,0,3,1,572,n.html> (22,11.2022).

Artur Zieliński

Springs and wells of cultural significance in the Świętokrzyski Region

Instytut Geografii i Nauk o Środowisku, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

ul. Uniwersytecka 7, 25-406 Kielce, Polska

artur.zielinski@ujk.kielce.pl

ORCID: 0000-0003-1672-7776

Adam Choiński

Zakład Hydrologii i Gospodarki Wodnej, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

ul. Krygowskiego 10, 61-680 Poznań, Polska

choinski@amu.edu.pl

ORCID: 0000-0001-9006-0952

Andrzej Macias

Pracownia Ekologii Krajobrazu, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

ul. Krygowskiego 10, 61-680 Poznań

macias@amu.edu.pl

ORCID: 0000-0002-4856-8864